

לשוננו לעם

עורכים: א' איתן ומ' מדן

כרך לו, תשמ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מגמות חדשות בתפקודה של המילית על בעברית הישראלית, ג

(סיום)

3.4. הפוליסמיות של חלק מפועלי "על"

כבר עמדנו על כך, שהעברית החדשה יוצרת מלים וצירופי לשון חדשים פדי למלא חסר בשפה התקנית. חסר זה ייתכן, שמקורו בשינויים בנורמות התנהגות שחלו בשנים האחרונות. השפה יוצרת מלים וצירופים חדשים ליחסים שלא היו קיימים או מובחנים קודם לכן, או לא היו מותרים על-פי נורמות חברתיות ודתיות. מעצם שמן "מלות יחס", מצטרפות מלות-יחס בצירופים חדשים לצורך ביטוי הקשרים והיחסים החדשים המובחנים. כך נוצרים לא פעם שדות סמאנטיים מורכבים, וגננים חדשים של משמעות של אותן שדה באים לידי ביטוי. למשל, את מרכיבי השדה של רוגז ניתן לסדר בטור עולה כלהלן:

התפוצץ על

התרתח על

התחמם על

תפס עצבים על

התעצבן על

ובאופן דומה נסדר את שדה הזלזול:

מחרבן על

משתין על

לא שם על

מצפצף על

אם כן העברית החדשה מחדדת ומייחסת את המובן של מלה או של הצירוף. אולם עם זאת אותה עברית חדשה מעניקה גם די-משמעות, ולעתים אף ריבוי משמעות, לחלק מהחידושים שהיא יוצרת. כך, למשל, לכל הביטויים האלה יותר מאשר משמעות אחת:

עלה על 1. נתקל בדבר במקרה: "איזה מזל

היה לניוטון! עלה על חוק המשיכה במקרה".

2. נדנד, הציק הטריד: "תפסיק

לעלות עליי. או שאני ארד עליך רצח".

עבד על 1. רימה: "מה הם חושבים שאנחנו

אידיזטים, שבמלחמה הזו הם עובדים עלינו

בעיניים?"

2. שקד על: "פל הלילה עבדתי על

המאמר הזה".

נדלק על 1. התרגז מאוד: "איך שאמרתי לו

אידיזט, נדלק עליי וכמעט הרג אותי".

2. התפעל והתלהב: "הוא נדלק

עליה ברגע שראה אותה בפעם

הראשונה".

ננעל על 1. נצמד, דבק: "השוטר עצר אותי

וביקש טרמפ: בורה הייתה לי? כמו שהוא
נכנס, ננעלו לי העיניים על הספידומטר".

2. התאהב, בא במגע מיני:
"ננעל עליה ממבט ראשון".

3. נטפלו, הציק, הטריד: "ביום ראשון
הרס"ר ננעל על המספן הזה".

התחמם על (חם על):

1. התרגו על.

2. השתוקק אל.

במקרה האחרון של התחמם (חם) על אין
הפוליסמיה מתמיהה, מפני שהיא עוסקת בתחום שלהוב הרגש
והיצר. כפי שאדם משתוקק אל מישהו או משהו, כך גם, באותה
עצמה, הוא רוגז על מעשה זה או זה.

כבר הוזכר בהודמנויות שונות, שצירופה החדש של על
לשמות-התואר או לפעלים מביא לשינוי במבנה המשפט,
בהצריכה מושא ישיר. מה בין המבנים החדשים לבין מבנים
זהים המקובלים גם בתקופות קודמות ובמשלבים אחרים של
השפה? עיון במבנה התחבירי של הביטויים שהובאו לעיל מעלה
הבדל של ממש בינם לבין ביטויים אחרים שני מבנה צורני. כך,
למשל: הוא מת על גרעינים לעומת הוא מת על
קידוש השם; או: לא שם על המדינה, לעומת לא
שם פוס על השולחן. כבר ראינו, שבביטויים החדשים
משתנה מובן הפעלים (אין המיתה מיתה של ממש, ואין השימה
שימה של ממש). בזוגות זהים למראה אלה אין קשרי המרפיבים
שונים. זאת ועוד, במקרים מסוג א' אם נשמיט את "קידוש

השם", או "השולחן" לא תהיה משמעות למבע; ואילו במקרים מסוג ב', אם נשמיט את המושאים "גרעינים" או "המדינה" עדיין תהיה משמעות למבעים "מת על" ו"שם על".

3.5 על בחזקת חלק ממלה אחרת —
פמורפמה חבירה

שימושים חדשים של על יש מהם שהגדירום המטהרים כ"שגיאות" או פשימושים לא-תקניים, אך יש מהם, שגם האקדמיה ללשון העברית אישרה אותם.

דוגמאות לביטויים, שבהם מופיעה על בצירוף חדש המוכר פתקני, הן צירופים, שבהם על באה אחרי שם-עצם בתפקיד אדורביאלי; פגון מעצמת-על, פוח-על, מבנה-על, תכנית-על, סיווג-על, מכלול-על וכיו"ב. על חזרת בביטויים האלה למובנה, המוכר עוד מן המקרא, של "רום", פגון בפסוקים האלה:

"ומטל השמים מעל" (בראשית כז, לט),

"ואל-על יקראהו" (הושע יא, ז)

"ולכלתם מעל פני האדמה" (שמות לב, יב).

אולם בעוד שבמקרא הוראתה של על מרחבית, כלומר היא מסמנת רוֹם פיס, הרי בעברית החדשה היא מסמנת עליונות במובן מושאל, ועיקר הפגנה לפוללנות המקיפה ביותר, וכן גם שאין למעלה ממנה מבחינת הפוללנות של פריטי המשנה. על אינה קושרת שני עצמים (כמו בהקשרים מן הסוג הנדון לעיל לדוגמת הוא עולה עליי, הוא מנדנד לי על הנשמה, וכיו"ב). אלא היא ישות מובחנת העומדת פעצם לעצמו. על בביטויים הללו, מקראיים פחדשים, מופיעה בצירוף

לשם-עצם מופשט. אולם שעה שבמקרא אנו מוצאים אותה מצטרפת למלות-יחס ("אל-על", "מעל"), לא כן בעברית החדשה. על זאת יש לה מעמד מיוחד פסופית המצטרפת לשמות-עצם, במבנה של סמיכות שעל בו היא פחזרת הסומך, ושם-העצם שלפניה הוא הנסמך. בצורת הרבים יקבל רק הנסמך את צורת הריבוי, כמקובל בעברית מימים ימימה, ואילו על תישאר פהייתה (למשל, מעצמות-על, תכניות-על וכו').

קיימת גם סדרה נוספת של ביטויים בעברית החדשה, שבהם על מופיעה פחלק מביטוי כבול וכערך פחלק מביטוי כבול, במעמד מילוני מיוחד של תחילית, המצטרפת למלה קיימת⁷, כבדוגמאות על-קולי, על-אנושי, על-זמני, על-קבוצתי וכיו"ב. בביטויים האלה מובנה של על הוא מהתכונה של היות מעל. גם כאן אין העליונות פיסית, אלא מושאלת. אין פירושה כפירוש על הסופית, שאין עוד מעליה, אלא שהיא "יותר" ממה שאמור במלה המצטרפת אליה (למעלה מ-, יותר מ-). אין על זו מהנה ישות תכנית העומדת לעצמה, אלא משמעותה נקנית מתוך שהיא מגדירה את מה שבא מיד אחריה.

על מופיעה בביטויים האלה פתחילית הנסמכת אל שם-תואר (על-קולי, על-מדיני, על-גזעי), הנגזר משם-עצם

---

7. ובעניין זה מציין קוטשר (1982), פי אחד החידושים המובהקים של העברית החדשה הוא השימוש בתארים מורכבים באמצעות יסודות תחיליים כמו על או תת.

מופשט, או אל שמות-עצם מופשטים, בביטויים כגון על-מוליכות, על-סגול. כפול היא דומה לצורה super- בלאטינית או hyper- ביננית בשימוש בשפות האירופיות. יצוין גם דמיונה למלות-קישור תחיליות אחרות, כמלה בעלת המשמע ההפוך תת: תת-אנושי, תת-פרה, וכד'; וכן בין, חד, דו, תלת ועוד.

כדאי להעיר, שעל מצטרפת בביטויים האלה לשם-תואר הנגזר משם-עצם על ידי הוספת הסימט — י (קול — קולי, זמן — זמני), ולא לשם-תואר הקשור במערכת הפועל ולשם עצם במשקל שונה (למשל: חם — לחם — חום, יבש — להתייבש — יובש)⁸. ואמנם יש הבדל במעמד ובפונקציה התחבירית של על-פי סוג התואר שהיא מצטרפת אליו. בבואה פתחילית לשם-תואר מן הסוג הראשון אין על משנה את הקאטגוריה התחבירית של התואר, אלא היא מוסיפה לו תוכן לקסיקאלי-סמאנטי (בדומה לתחיליות גזירה בלשון כמו האנגלית דוגמת un-). לא כן בהצטרפה לשם-תואר מן הסוג השני: בביטוי כמו "על יבש" או "על חם" יוצרת המילית צירוף תחבירי מסוג אחר לגמרי, במקביל לצירוף יחס, שבו שני מרכיבים תחביריים נפרדים (מלת-יחס ושם-עצם) מצטרפים יחד ליצירת מרכיב תחבירי שונה.

הצירוף של על + תואר, או על + שם, פאשר על שומרת על מובנה הראשי מקובל על האקדמיה פחות, והנטייה בקרב

---

8. לענין ההבדל התחבירי והסמאנטי המובהק בין שני סוגי תואר אלו בשפה בכלל, ר' אטיאס (1971).

האקדמיה היא לסיים ב"על" ולא לפתוח בו, אם פי האקדמיה
אישרה ואף יצרה מונחים מקבילים לשפות אחרות הפותחים
בעל פתחילית. כך למשל: על-סגול, על-אָל ס ט י,
ועל-מוליכות.

4. סיכום

בחיבורנו זה ביקשנו לבדוק את ההתפתחויות העיקריות
במילית על בעברית המדוברת כיום. הבדיקה התייחסה לדוגמאות
שבהן על שוברת את המסגרות התחביריות שהופיעה בהן קודם
לכן, או שהמירה בהן אות-יחס או מלת-יחס אחרת, וכן גם
למקרים, שבהם על תקינה היא מבחינה מבנית, אך הצטרפותה
מבחינת המשמעות לפועל, לתואר או לשם זה או זה, היא
לא-צפויה ולא-שגרתית. כמו כן עמדנו על התרחבות תפקודה
של על על פני מספר שדות סמאנטיים, ובצירופים מסוימים
שהם תקניים, אך תפוצתם בעברית החדשה נרחבת ביותר,
כשמדובר בעיקר בעל פתחילית וכסופית. איתרנו שתי נטיות
נוספות: א) על ממירה את מלת-היחס ב', ובכך היא מביאה לידי
פירוק המבע לצורה אנאליטית יותר וכן להבחנה מרחבית
מדוקדקת יותר. ב) השימוש הגובר של על מביא ליצירת שדות
סמנטיים נוספים, שלכולם אופי אָפְקָטִיבִי ברור
ואינטנסיביות-יתר, בהשנאה לסינונימים האפשריים הקיימים
ברבדים קודמים ובמשלבים גבוהים או תקניים יותר של השפה.
מגן ניכר של אפיונים הוא זה. האומנם מתלכדים הב
למגמה משותפת, או שמא אין לפנינו אלא התפתחויות חדשות,
אך לא-תלויות זו בזו? מוצע, ש"על" נוטלת עליה תפקיד אחד
פחות או יותר בכך שהיא משמשת להגברת

הטרנסיטיביות, והתפקיד הסמאנטי של ממד דקדוקי זה הוא העברת פעולה, רגש או יחס, מ-X הפועל או המבצע ל-Y הסובל, המקבל או המושפע. אם נתבונן בעשרת הממדים המובאים אצל הופר ותומפסון (1980) לעצמת הטרנסיטיביות של מבע נראה, פי למעשה לפי כולם כמעט התופעות שמנינו הן בעלות טרנסיטיביות גבוהה⁹.

תכונת הטרנסיטיביות בעברית מתבטאת במובהק במישור המורפותרחבירי באמצעות המילית אָת, הפיכת הפעלים העומדים והסבילים לאקטיביים, כשעל מחליפה אָת שייכת גם היא אפוא לשורת האפיונים הטרנסיטיביים של על בתפקודיה החדשים. ושימושה של על להגברת הנימה של אינטנסטיביות רגשית אף הוא יוצר אָפֶקט של טרנסיטיביות מוגברת מנקודת מבט סמאנטית ופראגמטית גם יחד. הפיטויים שמנינו, שמופיעה בהם היום על, מבליטים רובם ככולם את עצמת ההתייחסות של הפועל-המבצע (מקור-הרגש) מחד גיסא, ואת עצמת השפה המונחת על המושא, שאליו מופנה הרגש מאידך גיסא.

ברשימה זו ביקשנו לעמוד על אפיוניה של המילית על בעברית החדשה במונחים של הרחבה אל מעבר לתפקידיה המקובלים בתקופות קודמות של השפה ובמשלבים גבוהים. ואמנם נראה, שהתמורות שחלו בעל אינן נחלתה של מילית זו

---

9. למעשה, רק מדד המבצע הפועל (סימן האגנט) אינו תופס לגבי הדוגמאות שהובאו במאמר, וזאת מתוך שאין ה"על" מופיעה בתפקיד חדש כנושא במשפט, וכן לא לציון מבצע הפעולה.

בלבד, אלא אדרבא, ניתן להבחין בתמורות דומות ומשלימות גם במיליות אחרות ובעיקר "ב", "ל" ועם". אין בכך כל פלא, שהרי עצם המצאי של מלות-היחס בעברית לא נשתנה עם חלוף השנים, ועם זאת הנסיבות הביאו לכך, שאותן מילות-יחס כיום משמשות בפונקציות ישנות וחדשות כאחת, ועל כך נבקש לעמוד ברשימה אחרת.

מְקוֹרֹת

א. מילונים :

אבן-שושן, אברהם, 1971, המילון החדש, ירושלים, קרית ספר.
בן-אמוץ, דן ונתיבה בן-יהודה, 1972, מילון עולמי לעברית מדוברת, ירושלים, הוצ' לוי-אפשטיין. — 1982, מילון עולמי לעברית מדוברת, כרך ב': מילון אחול-מניוקי, תל-אביב, זמורה ביתן — מוציאים לאור.
גור, יהודה 1949, המילון העברי השלם, תל-אביב, דביר.
רבין, חיים ויצחק רדי, 1976. אוצר המלים, ירושלים, הוצ' קרית ספר.

ב. טקסים :

בן-אמוץ, דן, 1973, לא שם — —, תל-אביב, ביתן. — 1979, זיונים זה לא הפול, תל-אביב, מציאות.
בן-נר, יצחק, 1980, שקיעה כפרית, תל-אביב, עם עובד.
דשא, אברהם ("פשנל"), 1975, עורך. הגשש החיון: ספר זהב, ירושלים, מפעלי ספרים.
מגד, אהרן, 1973, על עצים ואבנים, תל-אביב, עם עובד.
מוסנזון, יגאל, חסמבה, תל-אביב, שלגי.
פוצ'ו, 1969, איה הג'ינג'ית, תל-אביב, מסדה.
קולק עמוס, 1971, אל תשאלי אם אני אוהב, ירושלים, וינפלד וניקולסון.

ג. עיתונות :

דיעות אחרונות, מעריב, קול העיר.

ביבליוגרפיה

אהרנוביץ, חיים, עברית לכל רגע, הוצ' יעבץ, חיפה.

אטיאס, 1981 'Adjective Order in Israeli Hebrew'. 1981
Tel Aviv University Masters thesis.

Anderson, Elaine, 1978. Lexical universals of body-part terminology. In: Joseph Greenberg, ed. *Universals of Human Language, Vol. 3 – Word Structure*. Stanford University, 335–368.

אפק, עדנה ועירא פהנמן (בדפוס). המלית "על" בתפקודה בעברית החדשה, ירושלים, ספר גרוס.

ברמן 1983 א'.

Berman, Ruth A. 1983 a. *Child Language and Language change*. Tel Aviv University.

ברמן 1983 ב'. על הטרוניטיביות בלשון ובהתפתחות השפה אצל הילדים. הרצאה במסגרת הקולוקוויום השבועי על לשון הילדים, המכון ללימודים מתקדמים, האוניברסיטה העברית, ירושלים, חודש פברואר 1983.

דונג'כנרות, רינה. 1978. לשון התלמידים בארץ: על שימושי לשון ועל תקן ונורמה בלשון תלמידים ילידי הארץ. עבודת דוקטור. האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2 כרכים.

הופר ותומפסון 1980.

Hopper, Paul & Sandra A. Thompson, 1980. Transitivity in grammar and discourse. *Language* 56, 2, 251–299

טראוגוט 1978.

Traugott, Elizabeth, 1978. On the Expression of spatial-temporal relations in Language. In: Joseph Greenberg, ed. *Universals of Human Language, Vol. 3 – Word Structure*. Stanford University press, 369–400

- לייקוף וג'ונסון, 1980.
- Lakoff, George & Mark Johnson. 1980. *Metaphors We Live By*.
Chicago: Chicago University Press
- נצר, ניסן, 1982. "ויתרוצצו הניבים בקרבה": לתופעת ביטויי-הפלאיים
בלשון-ימינו. בלשנות עברית חפ"שית, 19, 20-33.
- צרפתי, ג' בן-עמי, 1978, סמנטיקה עברית, ירושלים. הוצ' א' רובינשטיין.
קוטשר, 1982.
- Kutscher, Yeheskiel, 1982. *A History of the Hebrew Language*. ed.
by Raphael Kutscher. Jerusalem. the Magnes Press
קרק, 1973.
- Clark, Herbert H. 1973. Space, time, semantics and the child. In:
Timothy E. Moore, ed. *Cognitive Development and the Acquisition of
Language*. New York: Academic Press, 27-64
- קרמר, שלום. 1980. רגע של עברית: לקט תיקוני לשון ששודרו בקול ישראל,
ירושלים, משרד החינוך והתרבות.
רבין (בדפוס).
- Rabin, Chaim, in Press. The Sociology of Normativism in Israeli
Hebrew. In: Robert L. Cooper, ed. *Sociolinguistic Perspectives on
Israeli Hebrew*. (To appear as a special volume of *International
Journal of the Sociology of Language*)